

УДК 347.961 (09) (477)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ XVIII – I ПОЛ. XIX ст.

Л. Шевчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна*

Досліджено закономірності та особливості правового регулювання нотаріальної діяльності в українському праві XVIII – I пол. XIX ст. Проаналізовано положення кодифікацій українського права цього періоду, які регулювали ті чи інші аспекти нотаріальної діяльності.

Ключові слова: нотаріальна діяльність, інститут нотаріату, писар, нотаріус, угоди, нотаріальні акти.

Майже шестирічна національно-визвольна війна (1648–1654) українського народу та Речі Посполитої завершилася звільненням з-під її влади Лівобережної та частини Правобережної України. Та складна ситуація, зумовлена війною, змусила українське керівництво укласти договір з Московською державою. Відтак, у 1654 р. звільнена частина України увійшла до складу цієї держави як автономна адміністративно-територіальна одиниця.

Згідно з березневими «Статтями» 1654 р. і царськими привілеями – «Жалуваною грамотою Війська Запорізького про збереження їх прав і вольностей» від 1654 р., на Україні зберігався той суспільно-економічний, політичний і правовий устрій, що встановився тут до моменту Переяславської угоди. Здобувши автономію у сфері законодавства, судоустрою та судочинства, українська держава домоглася збереження тих законодавчих актів, у яких закріплювались права шляхти, міщан, козаків та посполитих. Головно це були правові акти XIV–XVII ст. (серед іншого Литовські статuti), а в деяких випадках – норми звичаєвого права.

Замість ліквідованих польських судів в Україні ще за Хмельницького були створені суди козацькі: в сотнях – сотенні, в полкових містах – полкові, а як вища апеляційна інстанція – Генеральний суд. Серед урядників цих судів важливе значення відігравав писар. Полкові і сотенні суди діяли паралельно, а деколи і разом з ратушними судами. Тому ні ті, ні ті не вели актових книг, а користувалися для записів своїх рішень чи приватних угод ратушними чи магістратськими книгами. Такий порядок зберігався до другої чверті XVIII ст., поки центральний уряд і гетьманська влада не звернули увагу на безладдя і зловживання, що панували в козацьких судах і не були вжиті заходи щодо внесення змін в організацію судів. Ця реформа за потребою повинна була ізолювати полкові і сотенні суди від магістратських та ратушних і, на думку деяких дослідників, саме з цього часу в сотенних урядах почали вести окремі актові книги [3, с. 26]. Підтверджується це тим фактом, що з половини XVIII ст. нерідко виявляємо урядові виписки із сотенних книг.

Приблизно у другій половині XVIII ст. в Україні відновили ведення актових книг статутних судів. А вже в 1763 р. було проведено судову реформу: всю країну поділено на 20 повітів і в кожному з них відновлено земські і підкоморські суди, а колишні полкові – перетворено в гродські. При кожному з цих судів почали вести актові книги за старими формами і зразками, узаконеними Литовським статутом. Отож, всі актові книги, до яких би судових установ вони не належали, мали одні і ті ж характерні

особливості стосовно розміщення, форми і змісту внесених до них актів. Суди, як і раніше, вели по три актові книги, відповідно до трьох категорій справ – актові книги декретові, записові і поточні. Нашу увагу, з огляду на дослідження питання становлення нотаріальної справи, передусім привертають саме записові книги. Вони аналогічні до сучасних нотаріальних книг. Різні правочини, угоди, договори, зобов'язання майнового чи особистого характеру, щоб набрати сили безспірних актів, могли бути заявлені учасниками перед судом і внесені у записові книги. Сюди вносили записи продажу, оренди, закладові, дарчі, боргові, духовні заповіти та ін. Відтак, урядові книги від часу свого запровадження (кінець XIV поч. XV ст.) – стали елементом масового поширення письмового документа, який набирає форми урядово засвідченої копії, що має юридичну силу, аналогічну до оригіналу. Це виявлялося у так званому праві вічності, яке полягало у юридичному затвердженні доказової сили документа назавжди, – «на вічні часи» [2, с. 14]. Тому складовим елементом цих книг був інститут «запису», а похідним – «випису». Саме через запис і випис усі різновиди документів набували своєї публічної сили при занесенні їх до урядових книг. «Запис» розглядали як урядово засвідчену копію або заяву сторони, що вписувалася в урядову книгу, й тому становила її документоутворювальний елемент. «Випис» як вихідний документ із канцелярії відповідного уряду становив урядово засвідчену копію, яку видавали на руки стороні і вона мала юридичну силу оригіналу. Гродські суди проіснували до 1782 р., а земські і підкоморські – до 30-х рр. XIX ст., коли в Україні були введені загальноросійські судові порядки й установи.

Унаслідок другого і третього поділів Речі Посполитої (1793; 1795) до складу Росії ввійшли, відповідно, Правобережна Україна – Київщина, Волинь, Поділля та Брацлавщина, західна Волинь. Тут і надалі залишилась без змін судова система, порядки і форми діловодства, узаконені Литовським статутом. У судах вели все ті ж записові, поточні, декретові актові книги за звичайними формами на польській і українській мовах. Лише 1832 р. вийшло розпорядження про введення з 1 січня 1833 р. російської мови в діловодстві західноукраїнських губерній, а дію Литовського статуту тут було скасовано лише у 1840 р. З цього ж часу всі акти, документи, якого б роду вони не були, наказано писати російською мовою за правилами і зразками, встановленими в загальному зводі законів Російської імперії.

В «Інструкції судам» Д. Апостола 1730 р. вперше після Литовських статутів ми стикаємося з детальною регламентацією порядку оформлення прав власності на землю, здійснення протестів, складання духовних записів (заповітів). Цим питанням присвячена окрема, 14 стаття. У цивільному праві Гетьманщини це був важливий крок, оскільки раніше нерухоме майно часто переходило шляхом не формальних актів, а усних договорів, «голослівно», за словами інструкції, що створювало тяганину в судах. Отже, звідси випливає, що в період національно-визвольної війни і в перші десятиліття після неї учасники цивільного обороту не завжди дотримувались обов'язкових раніше приписів Литовських статутів. Встановлений інструкцією порядок покладав цьому край [1, с. XVIII].

Пункт 14 «Інструкції судам» зобов'язував сотенних і городових, а в тих місцевостях, де були магістрати, – їхніх урядників видавати на прохання людей «купчі» записи і духовниці без хабарів, «противних праву», вказувати межі земельних ділянок з обов'язковою у разі здійснення такої угоди участю сусідів по ділянці – «помежников». Акти підписувались сотенними (городовими) старшинами, а в селах – священиком, дяком, отаманом, вйтом чи іншими людьми, які заслуговували на довіру, а також продавцями, заповідачами, заявниками, свідками. За неграмотних підписувались «рукоприкладчики», хрести ж ставити замість підпису заборонялося.

Наведена форма і порядок засвідчення речових прав на нерухоме майно були обов'язковими згідно з інструкцією, отже, встановлювалось, що «голословно же, без купчих писем, от сего времени жадних грунтов негде не продавать, ни покупать» [1, с. 17].

Іншою надзвичайно важливою пам'яткою права Гетьманщини був «Процес короткий приказний», виданий при резиденції гетьманській 1734 року. Процес не мав офіційного значення, на нього не покликалися під час вирішення справ. Своїм змістом він нагадує підручник, саме тому був досить поширений серед правників-практиків Гетьманщини, які користувалися ним як допоміжним виданням у питаннях процесуального права [1, с. XX].

У цьому акті знаходимо багато положень, які викликають значний інтерес для дослідження питань становлення та розвитку нотаріату в Україні. Аналізуючи ті статті Процесу, які регламентували процесуальний порядок оформлення переходу права власності, укріплення речових прав, складення заповітів, оформлення спадкових прав, а також тих, що стосуються оцінки доказів та санкцій за недотримання встановленої форми угоди, доходимо висновку, що джерелом цих статей були винятково норми Литовських статутів, Саксонського зеркала та Порядку Магдебурзького. Отже, говорячи про розвиток нотаріальної діяльності в Україні в перші десятиліття після Переяславської Ради, ми констатуємо, що вона ґрунтувалася на попередніх традиціях і, незважаючи на те, що в Україні поступово поширювались норми порядку «великоросійського», про що свідчить згаданий Процес, вони відчутно не вплинули на нотаріальну діяльність.

Вступ до «Процесу короткого приказного» містить у собі переказ відомого указу Петра I від 17 листопада 1720 р. про утворення при Гетьмані окремої канцелярії під керівництвом генерального писаря й про запис у книги всіх вхідних і вихідних документів. Користуючись цим указом, автор Процесу пропонував завести дві протокольні книги для канцелярій полкових, магістратових та сотенних – одну для вхідної, а іншу – для вихідної документації. Процес давав вказівки щодо правил внесення записів у ці книги. Тут, зокрема, знаходимо і згадку про такий поширений в Гетьманщині спосіб набуття права власності за гетьманським універсалом (у цьому випадку універсал вважали правоустановлювальним документом): «...писма писать и держать в добромъ порядку и осторожности, и учинить записнее книги, в которие вписывать... все дания от гетьмана универсали, декрети и всякого звания дела..., и когда, по челобитию, кому надлежитъ дать универсаль на крепосние маетности и на иния угодия, и прежде дачи таких универсаловъ у техъ челобитниковъ принимая, осматривать и записывать подлинне крепости, чтобъ на одни которие маетности не било дачи двойнихъ универсаловъ» [1, с. 42].

Процес не містить спеціальної норми, яка б прямо зобов'язувала оформляти перехід майнових прав у встановленому порядку під загрозою недійсності угоди. Однак у більшості статтях, що регулюють цивільні правовідносини, ми стикаємось із вимогами про пред'явлення кріпостей, записів, духівниць та ін., здійснених «на уряді»; в багатьох випадках під час вирішення цивільних спорів указувалось про віддання переваги саме належно оформленим документам. Наприклад, ст. 6 Процесу, що регулює порядок вирішення майнових спорів, у тому числі і про маетки, встановлює правило, згідно з яким сторони зобов'язуються надати суду «всь ть крѣпости імено, какіе они, грамоти монаршіе іли привилія королевскіе, іли унѣверсали гетьманскія, чи ли полковничіе, іли купчіе записи...» [1, с. 44].

У деяких випадках «Процес» нібито рекомендує укладати угоди в офіційному, встановленому порядку, попереджуючи про можливі небажані наслідки («турбації»)

від неналежного оформлення угод. Характерною в цьому аспекті є норма, викладена в додатку до ст. 7 Процесу, яка радить одруженому чоловікові, який набуває землю чи маєток за спільно нажиті із жінкою гроші, застерегти це в купчій, «даби ему (не дай Боже умрет) перед богом не отвѣтствовать за то, а жень би его, по смерти его, от кривныхъ его не было какой за ть грунта іли маетности турбаций». Тут же не радять купувати дідівських і батьківських земель без згоди нащадків продавця і без купчих. Купчі ж повинні бути підписані продавцем, його синами чи зятями (якщо такі будуть). У випадку їхньої неписьменності на їхнє прохання документ підписувався знатною особою. Такі купчі записи, відповідно до норм Литовського статуту (розділ 7, Артикул 1) та Порядку права магдебурзького, належало оформити «на урядъ, с сознаниемъ продавца, в скорости, в якомъ уездъ тая купля будетъ». Далі в статті міститься суто нотаріальне за характером правило, згідно з яким у купчих не допускалися приписки і підчистки «треба того стерегтися, понеже в судахъ такіе купчіе уничтожаются».

Український дослідник Р. Кочер'янц вказує, що новелою в практиці зобов'язального права Гетьманщини стали норми Процесу, які приписували укладання своєрідних шлюбних договорів, так званих вінових записів. З таким висновком аж ніяк не можна погодитись, оскільки ст. 7 Процесу в якій, власне, і знаходимо згадку про такі записи, дублює положення розділу 5 Литовського статуту. Можна лише стверджувати, що, очевидно, приписи артикулів 1 і 2 розділу 5 Статуту, які регулювали питання майнових відносин подружжя і, зокрема, щодо укладення вінових записів, насправді виконувались далеко не завжди. Це впливає і з того, що автор Процесу, посилаючись на велику кількість судових спорів щодо майна, які виникали по смерті одного із подружжя, спираючись на норми Литовського статуту, детально регламентує зміст і порядок укладення шлюбних договорів, у яких треба було вказувати майно, внесене жінкою як придане («посаг»), а також конкретне майно, яке записувалося проти посагу чоловіком в користь дружини («віно»). Ці договори мали укладатися «за руками тестя своего и свѣдетелскими, на письмъ записаное імѣти, сколько чего і по якой цень, і в скоромъ времени на урядъ тое записати... и жень... за своею рукою, записать же вѣно і на урядъ в скорости по вишеописаному обявить, і актиковать до книгъ...»

Про об'єктивність зробленого нами висновку свідчать положення однієї із найцінніших пам'яток права України XVIII ст. – «Суду і розправи в правах малоросійских» 18 жовтня 1750 р. [6], складеної бунчуковим товаришем Федором Чуйкевичем. Наприклад, в частині 6 автор наводить витяги із п'ятої глави Литовського статуту 1588 р. «Про право посагу і про віно». Ф. Чуйкевич стверджував, що практика Гетьманщини різнилась від вимог п'ятої глави Статуту: «В Малой Россіи доселе о посаге, вену і привенку неизвестно всемъ было, так і нехто при виданю девици в малженство, от зятя некого венowego запису не требовал и не взимал, но запроста внесена знатние детям давали» [6, с. 119–120]. Відтак Ф. Чуйкевич досить вичерпно розглядає норми Статуту. Він наводить також зразки відповідних записів і процедуру їхнього складання. Саме ці зразки викликають особливий інтерес у дослідженні питання про силу і обов'язковість спеціального (зважаючи на форму, ми вправі назвати його нотаріальним) оформлення прав особистої власності на майно.

Як видно із зразків «записів», першим був батько нареченої, причому «под печатью и подписомъ руки своей, и под печатми и с подписомъ людей добрыхъ» перерахував детально, з оцінкою все майно, яке передавав як придане («в посаг» своєму майбутньому зятю. Акт закінчувався зобов'язанням – «записьъ сознать на уряде для вписання в книги зараз..., а сознавши отдать зятю моему» [6, с. 116]. У відповідь на це наречений повинен був дати майбутньому тестю два записи. В

першому детально перелічувалось майно, що записувалось за майбутньою дружиною «в вено», і робиться посилання на кріпості як на підставу володіння цим майном на праві власності. Другий запис був зобов'язанням належно оформити перший, тобто «сознать» на найближчому засіданні земського суду (за місцем знаходження нерухомого майна) «и в книги земские дать записать, или, не ожидая строков земских, на уряде земском сознать и в книги замковие дать записать». За недотримання форми запису встановлювалась неустойка у розмірі віна.

Наведені положення свідчать про те, що передача майна, навіть у пожиттєве користування (ні чоловік на придане жінки, ні жінка на записане нею при укладенні шлюбу майно чоловіка «вечного права не имеют, но тилко доживотное, то есть силни по смерть свою владеть, а по вечность несилини никому муж посагу, а жена вена заводит и записивать» [6, с. 118]), вимагала спеціального оформлення у відповідних органах місцевої влади, а перехід права на нерухоме майно оформляли в земських судах за особою заявою відчужувача («очевистому сознанию») і запис про угоду вносили в земські книги. Щобільше, згідно зі Статутом 1588 р., встановлена форма була обов'язковою, під загрозою недійсності угоди і відмови у судовому захисті: «...когда такой запис будет сознан и в книге урядовие вписан, то уже такова отправка имеет быть держана у каждого права; а кто таковой отправки и вена от зятя не получил, такова девка, по смерти мужа своего, внесене тратит, хотя би великую суму за собою принесла». Ф. Чуйкевич не погоджувався з таким формальним поглядом, оскільки на Гетьманщині не вживались вінові записи. Постанови Статуту про посаг, віно і привінок були в Гетьманщині забуті і їх ніхто не знав та жодних вінових записів не знаходимо [1, с. XXXIX]. Це викликало великі суперечки і давало привід для численних позовів.

Як треба було вирішувати ці справи? Ф. Чуйкевич вважав, що звичай фіксувати такі записи міг би увійти у практику, тому він пропонував компромісну форму – допускати присягу в тих випадках, коли не буде вінових записів: «...сим образом, правосудіе о внесениих утвердится, а пожирающих чужіе внесения лакомство безсовестное укротится и превратится так, что и без судов будет отдавать внесения в дома жен своих померших» [6, с. 120].

Із змісту пункту 5 глави VII «Суду і розправи» видно, що й оформлення спадкових прав було віднесено до компетенцій місцевих органів влади, які затверджували і записували у книги заявлені угоди про добровільний розподіл спадкового майна («долчи листи»).

Пункт 8 тієї ж глави VII резюмує правила оформлення переходу права власності на нерухоме майно з приписом – «если желаеш имения чужого или грунт набуть правильно и чтоб тебе бил крепок недвижимо и безобидно... всякой запись, на оселость кому данній, сознать на суде земском персонально». Якщо ж запис був оформлений в замковому суді, його, згідно із Литовським статутом 1588 р., треба було в межах 10 років перенести в земський суд, визнати і вписати до книг, оскільки оформлення прав на нерухоме майно в некомпетентному органі визнавалося таким, що не має сили: «... хотя будет и добровольная уступка писменная, да не в приличном месте признаная уступчиком, то такова уступка не силна, и в той уступке написанним грунтом владеть не силно ж» [6, с. 129].

Найповніше уявлення про чинні в Україні в середині XVIII ст. норми так званого нотаріального права дає Звід законів «Права, за якими судиться малоросійській народ» 1743 р. [5]. Кодекс цей детально регламентує цивільні правовідносини, і, зокрема, такі, що виникають із права власності на землю і рухоме майно, спадкового, сімейного права. Велика увага відводиться нормам зобов'язального права, а саме договорам

купівлі-продажу, міни, дарування, позики, особистого і майнового найму, а також порядку оформлення спадку за законом і за заповітом, тобто нормам, практичне застосування яких немислиме без дотримання визначеної законом форми, і тому таким, що становлять безумовний інтерес для дослідження історії нотаріату.

За загальним правилом, закріпленим у Правах, письмові акти як доказ у процесі мали перевагу перед усними угодами. Для більшості цивільно-правових правочинів кодекс встановлював обов'язкову письмову форму: для боргових зобов'язань на суму 12 і більше рублів, а також для всіх договорів, предметом яких було нерухоме майно (XV, 15, 1; XVI, 1, 1). У зв'язку із питанням про доказову силу письмових актів Кодекс детально регламентує систему явки, урядового ствердження, реєстрації та запису до урядових (судових) книг письмових актів. Ця система, на думку проф. А. Яковліва, давнього походження; вона з'явилась у Польщі, Литві і Україні одночасно із рецепцією магдебурзького права [8, с. 127].

Спочатку явка й запис до урядових книг приватноправових актів мали на меті зафіксувати їх на майбутнє як докази у судовому процесі. Але з плином часу запис набув іншого значення: з одного боку – під час запису приватних актів уряд перевіряв їх щодо форми, права й дієздатності учасників акта та його змісту, внаслідок чого записані до урядових книг акти набирали значення формальних, нотаріальних актів; сила засвідчення автентичності акта переносилась з оригіналу на офіційну виписку акта з урядової актові книги. З іншого боку, запис до урядових книг набув значення затвердження акта та означення моменту його дійсності: приватні акти, не подані до запису, вважалися за домашні і не мали повної доказової сили [8, с. 128]. З цього приводу Кодекс вміщує детальні правила про явку для запису офіційних і приватних актів (XIV, 3–6; 8–11; 19–21). Приміром, Права встановлювали спеціальну письмову форму з персональним у присутності свідків заявленням у місцевих органах влади записом «в гродские книги от слова до слова» для угод про відчуження нерухомого майна; причому документом, який підтверджував право власності на набуте майно, була «впись из тех книг за печатью, и руками урядовых персон выданная». У цій же главі наводяться зразки самого договору про відчуження майна, запису його в урядову книгу і випису із цієї книги (наприклад, артикул V викладає «обстоятельства, потребные во всяких записях»; артикул XIX «О сочинении вечно продажных и уступных записей»).

П. 1 арт. XIX акцентує на одному з найважливіших завдань спеціальної (використовуючи сучасну термінологію – нотаріальної) форми посвідчення угод – запобігання можливим суперечкам, які надто, зважаючи на їхню кількість, завантажують суди, оскільки потребують вирішення у судовому порядку. Щоб запобігти таким ситуаціям, «належит такие записи сочинять ясно и аккуратно, изображая и докладывая в них всякие потребные обстоятельства..., а как би могло быть исправное и обстоятельное сочинение тех записей, и как надлежит оние в градские книги вписывать, и з книг впись требующой стороне давать, на то здесь излагаются формы» [5, с. 403–406]. Пункт 3 артикула III глави XIV встановлював, що «не токмо недвижимых, но и движимых именій продажи и уступки, и всякие обязательства, зделки, и контракты, или уговоры, которые записей урядовых требуют, имеют быть записывани на урядах, а во всякие таковых урядовых записях, или крепостях, надлежит означивать, имянно год, и число месяца, не циферно, но слогом писменным, с приложением того суда печати, во всяком же уряде своя печать быть должна» [5, с. 383].

Спеціальний артикул XXI цієї ж глави присвячений процесуальному порядку відновлення (восстановления) «писем на долги, на имена, и на заклады

потеряних, и о крепостях обетшалих или спорченних», а також вперше встановлюється порядок видачі дублікатів належно оформлених актів. Отже, ми тут стикаємось ні з чим іншим, як з суто нотаріальними правилами, що визначають, зокрема, форму і необхідні реквізити договорів, форму посвідчувального запису правоустановлювального документа та ін.

Глава XII Кодексу визначає зміст і порядок укладення заповітів («тестаментів»). Вона встановлює дві форми заповіту: звичайну та надзвичайну. Заповіт у звичайній формі складають на письмі в присутності кількох урядових осіб того повіту, де тестатор постійно мешкає; коли неможливо мати кількох урядовців, тоді, принаймні, одного з двома при ньому чесними й поважними сусідами; коли ж і одного урядовця на той час неможливо знайти, тоді заповіт можна скласти і в присутності двох-трьох чесних і авторитетних неурядових осіб (арт. 4). Свідками під час складання заповіту не можуть бути особи, що не мають права самі складати заповіту або бути свідками, а також виконавці заповіту, особи, що їм щось належить за заповітом, та опікуни (арт. 8). Тестатор, якщо вміє писати, повинен написати заповіт власноручно в присутності зазначених вище свідків; якщо ж він не вміє або через хворобу не може писати, то, принаймні, мусить підписати заповіт і прикласти свою печатку, а неписьменний – когось попросити, щоб за нього підписався. Під тестаментом підписуються і всі урядові і неурядові особи, що були присутні під час складання заповіту, причому підписи тестатора й свідків мають бути не тільки під текстом заповіту, але й на кожній сторінці, якщо їх буде декілька. Для чинності заповіту після смерті тестатора його спадкоємці або виконавець останньої волі мають негайно пред'явити тестамент належному урядові, записати в урядові книги та взяти з них випис (арт. 4, п. 4).

Недійсними вважали заповіти, в яких було зроблено підчистки й виправлення в даті заповіту або не було дати взагалі. Частково недійсними вважали заповіти, в яких зроблено виправлення й підчистки на явну шкоду когось із спадкоємців. Такі частини заповіту не підлягали виконанню.

Обов'язковість укладення «контрактів или договорних писем» встановлена Правами також і для договорів найму «именный и других вещей», причому вони, згідно з правилами, встановленими п. 3 артикула III, глави XIV, підлягають обов'язковому «сознанию на уряде и урядовой записи».

Спеціальна глава XVI Прав присвячена договорам позики, застави, поруки, поклажі, а також накладенню арешту на спірне майно. І хоча норми цієї статті не містять вказівок про оформлення договорів позики з участю органів місцевої влади (як уже згадувалось, кодекс вимагав обов'язкової письмової форми для позики на суму понад 12 рублів), такому оформленню угоди віддається перевага при вирішенні суперечок у суді, які виникають із виконання договорів. Щобільше, в тексті п. 1, артикула III цієї глави ми стикаємось із згадкою про «урядову квитанцію», яка може бути у спорі використана як доказ «против заемного письма».

Для договору застави рухомого і нерухомого майна встановлювали урядову форму його засвідчення в присутності свідків, які повинні були не тільки підтвердити, що заставне майно не обтяжене жодними зобов'язаннями, а й відповідали у протилежному випадку перед заставодержателем своїм особистим майном.

Подальші зміни, що відбувалися в суспільно-економічних і політичних відносинах в 60–80-х роках XVIII ст., зумовили появу двох оригінальних пам'яток права – «Екстракту Малоросійських прав» 1767 р. та «Эстракту из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей 1786 г.» Обидва екстракти майже однакові за своїм внутрішнім структурним напрямом і порядком викладу матеріалів, а також за змістом. Це були систематизовані збірники

різноманітних нормативних актів, які закріплювали основи тогочасних суспільних, економічних та політичних відносин. У 1781–1782 рр. царське самодержавство ліквідувало полковий адміністративний поділ та автономні органи місцевого управління і поширило на територію України дію «Установи про заснування губерній» 1775 р. З метою ознайомлення працівників нового адміністративного апарату із структурою, формами і методами діяльності та підпорядкованістю нових органів місцевого управління був виданий (на основі Екстракту Малоросійських прав 1767 р.) збірник «Екстракт із указів, інструкцій та установ 1786 р.» Саме у цьому збірнику в частині II «Про середні і нижчі малоросійські, раніше і нині існуючі суди і їх посади» вперше в історії українського нотаріату знаходимо згадку про посаду публічного нотаріуса, яка вводилась в апарат губернського магістрату. В «Установі про губернії 1775 р.», на яку посилається «Екстракт», взагалі нічого не сказано про посаду нотаріуса чи відповідну їй за колом повноважень. Дещо пізніше, згідно з «Уставом благодиння» 1782 р., в Росії впровадили посаду приватного маклера з певними, серед іншого нотаріальними, функціями. У 1831 р. в Росії були установлені посади біржових нотаріусів та маклерів і лише у 1866 р. Положенням про нотаріальну частину – публічні нотаріуси.

Серед пам'яток права України одне із найважливіших місць, на думку відомого дослідника історії кодифікації дореволюційного права професора А. П. Ткача, посідає Зібрання Малоросійських прав 1807 р. У трьох його частинах, а також поясненнях і додатках систематизовані правові норми, що визначали головні риси цивільного, шлюбно-сімейного та спадкового права Лівобережної та Правобережної України. З огляду на це, Зібрання є першим проектом цивільного кодексу України. На підставі аналізу цієї пам'ятки українського права можна припустити, що нотаріальне законодавство початку XIX ст. розвивалося на міцних підвалинах, закладених «попередніми правами». Адже норми, що регулювали зобов'язальні відносини (наприклад, розділ «Про дарчі записи»; р. 9 «Про купчі кріпості чи про купівлю і продаж»; р. 1 «Про позички і позику»; р. 12 «Про право по закладній» тощо) були взяті з Литовського статуту (132 посилання), Саксонського зерцала (69 посилань), хелмінського права (55 посилань), найбільша за обсягом третя частина зібрання, присвячена праву власності, містить 264 посилання на Литовський статут; 251 – на Саксонське зерцало; 135 – на хелмінське право і 43 – на магдебурзьке право [7, с. 147].

Правомірність нашого припущення підтверджує і пам'ятка кодифікації чинного українського права поч. XIX ст. – Звід місцевих законів західних губерній 1837 р. Проект Зводу місцевих законів західних губерній у 1838 р. був схвалений Державною Радою, проте законодавчої сили не набув. Як відомо, перемогла інша тенденція – поширення на територію України російської системи права і введення в дію Зводу законів Російської імперії в редакції 1842 р. Особливо цікавим в світлі проблеми розвитку нотаріальної діяльності є розділ III книги II частини 2 Зводу «Про порядок набуття і зміцнення прав на майно» (§ 454–666). На думку приват-доцента Санкт-Петербурзького університету і відомого дослідника історії кодифікації цивільних законів у XIX ст. барона А. Е. Нольде, місцеве право, норми якого головно стали джерелом цього розділу, виробило низку формальних особливостей, які значною мірою відрізняли його від загального права [4, с. 157] (мається на увазі імперського). Звід розрізняє акти: 1) кріпосні; 2) пред'явлені і 3) домашні (§ 498). Перші треба було вносити в актові книги шляхом особистого «сознання» (przyznanie). Акти пред'явлені вносили у ті ж книги, але щодо пред'явлення (oblata, aktykacja) не вимагалось присутності особи, яка його укладала. Укладення угоди через пред'явлення не тягнуло

за собою усунення спору про власність, який не допускався проти «зізнаних» актів. Актові книги мали вести при цивільних палатах, повітових судах, магістратах і ратушах. Причому в примітці до § 508 зазначалось, що попередні актові книги гродських і земських судів були передані в повітові суди за приналежністю. Завідування актовими книгами ввірялося наглядачам (їх попередники в місцевому праві іменувались реєнтами чи регентами). Призначав їх той уряд («присутствием»), за якого мали працювати. До кандидатів на посаду ставились вимоги знання законодавства і процедури зізнання чи пред'явлення актів, а також доброї і бездоганної поведінки (§ 513). Новопризначений наглядач складав присягу у встановленій формі і давав підписку в тому, що покладені на нього обов'язки виконуватиме згідно з законом без будь-яких порушень. Нагляд за їхньою діяльністю здійснювали секретарі і члени службового місця.

Актові книги, згідно з § 518, поділялись на 1) книгу кріпостей (чи актів про передачу права власності від однієї особи до іншої, які підлягали стягненню кріпосних пошлин); 2) книгу інших зізнаних актів; 3) книгу боргових зобов'язань; 4) книгу інших пред'явлених актів.

Процедура «зізнання» відбувалася в такому порядку. Акт подавали наглядачу, який, допитавши прохача, чи справді акт ним підписаний і чи з доброї волі, розглядав з погляду його законності і відсутності заборон або інших перешкод, причому про найменші сумніви повідомляли суд. Ця процедура не була обов'язковою у тому випадку, якщо акт писався за участю наглядача. По тому документ розглядав уряд, який затверджував його, стягував пошліну і передавав наглядачу для вписування його «слово в слово» в актову книгу. На акті робили позначку про засвідчення його справжності та про «здійснення зізнання» і врешті вручали зацікавленій особі (§ 537–548).

Процедура допиту пред'явника, перевірки акта і вписування його у книги регламентувалася дуже ретельно. Документ треба було подавати особисто і обов'язково у канцелярії (імперське ж законодавство дозволяло зізнання «на дому»). Винятки допускались лише з дозволу відповідного уряду (суду, магістрату чи ратуші) і у тому випадку, якщо особа, яка укладає акт, через хворобу не може бути особисто присутньою. Звід вимагав, щоб мова викладу актів була зрозумілою і чіткою, щоб будь-які виправлення, приписки і підчистки були спеціально засвідчені підписами сторін і свідків або наглядача; щоб було не менше трьох свідків. За складення акта стягувалася особлива канцелярська плата. Щоб запобігти будь-яким зловживанням, в канцелярії вивішували для загального ознайомлення відповідну таксу. За отримання надлишкової оплати з наглядача стягували суму надлишку і, крім того, його передавали до суду для покарання відповідно до вини.

Отже, порядок виконання і засвідчення актів у місцевому Зводі був визначений значно детальніше, ніж у загальному Зводі законів Російської імперії. «Можна сміливо сказати, – зазначав А. Е. Нольде, – що ця частина в місцевому законодавстві була поставлена краще; незважаючи на ту увагу, яку приділяв загальний Звід всім питанням формального, суто обрядового характеру, ... всі правила його з цього предмета були невизначені і неузгоджені. Як наслідок, вони давали широченний простір для тяганини і вкрай полегшували досвідченим крющотворам створення штучних труднощів, а насправді не захищали нічийх прав» [4, с. 160].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що система обов'язкової явки, урядового ствердження, реєстрації та запису до урядових (судових) книг приватних актів з'явилася в Україні одночасно із рецепцією магдебурзького права, тобто з кінця XIV ст., та була детально врегульована у Литовських статутах і у таких

пам'ятках українського права, як: інструкція гетьмана Данила Апостола судам від 13 липня 1730 р.; «Процес короткий приказний» 1734 р.; «Суд і розправа в правах малоросійських» 1750 р.; «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.; «Зібрання Малоросійських прав» 1807 р., «Звід місцевих законів західних губерній» 1837 р. Порядок і форма укладення актів, структура і компетенція органів, що виконували нотаріальні дії упродовж XVI – поч. XIX ст., зазнали певної еволюції. На їхній розвиток вплинули різні правові системи, здебільшого польська і німецька, а через них – і римська, проте головно цей розвиток був органічним продовженням власної правової традиції. Західні впливи модифікувалися, пристосовувалися до місцевих реалій і врешті справляли позитивний вплив на розвиток нотаріальної діяльності. У подальшому через об'єктивні обставини розвиток інституту нотаріату відбувався під впливом як австрійської та польської (західноукраїнські землі), так і російської правових систем. На західноукраїнських землях діяло австрійське нотаріальне Положення 1871 р., а згодом польський Закон 1933 р., а на решту українських земель поширювалось російське Положення про нотаріальну частину 1866 р.

Список використаної літератури

1. *Василенко Н. П.* Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. – К. : Всеукр. Акад. Наук, 1929. – 336 с. – Т. 1.
2. *Купчинський О.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / О. Купчинський. – К.: Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. – 98 с.
3. *Левицькій О. І.* Обь актовыхъ книгахъ относящихся къ истории Югозападного Края и Малороссіи / О. І. Левицькій. – М. : Печатня А. И. Снегирёвой, 1900. – 30 с.
4. *Нольде А. Е.* Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском / А. Е. Нольде. – СПб., 1906. – 314 с. – Вып. 1. (Попытка кодификации литовско-польского права).
5. *Кистяковский О. Ф.* Права по которым судится Малоросійській народ / О. Ф. Кистяковский. – К., 1879. – 844 с.
6. Суд і розправа в правах малоросійських 18 жовтня 1750р. // Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права, – К. : Всеукр. Акад. Наук, 1929. Т. 1. – С. 83–147.
7. *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 170 с.
8. *Яковлів А.* Український кодекс 1743р. / А. Яковлів // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен, 1949. – С. Т. CLIX.

*Стаття: надійшла до редакції 15.03.2015
прийнята до друку 01.07.2015*

LAW REGULATIONS OF THE NOTARY ACTIVITY IN UKRAINIAN LAW XVIII – I PART OF THE XIX CENTURY

L. Shevchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str. 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

This article explores the specifics of legal regulation of notarial activities in Ukrainian law XVIII - I part of the XIX century. Analyzing the provisions of Ukrainian law codification of this

period, which regulate certain aspects of notarial activities. The law, which cause considerable interest discovers the formation and development of notaries in Ukraine, was contained in these sources in Ukrainian law XVIII - I part of the XIX century. As the instruction of Hetman Danylo Apostol courts from July 13, 1730, «The process of short clerks» 1734. «The court and the massacre of rights in Ruthenia» in 1750, «Rights, which have Ruthenia in the court» in 1743, «Extract of edicts, regulations and institutions» in 1786, «Collected rights of Ruthenia» in 1807, set local laws of western provinces in 1837.

The order form and regulations, structure and competence of that notarial acts committed with their compilation and certification within the XVII - end early XIX century suffered evolution, as sources of notary law largely remained previously regulatory requirements. All rights monuments of this period, which give an idea of the current laws in Ukraine on the order concluding civil contracts in this part is almost entirely based on the position of the Lithuanian Statutes.

Revealed that Part II in the book «Extract of edicts, regulations and institutions in 1786» «About the middle and lower Ruthenians previously and now existing courts and their posts» for the first time in the history of Ukraine we find mention of notaries public office, introduced by the organ of the provincial council.

Because of political circumstances, the notary's beginning in the XIX century in Ukraine was far from European tendencies, but was connected with the history of Russian notary, which because of low economic development, the rules of serfdom, the combination of judicial and administrative authorities grew much slower than in Ukraine and generally in Europe.

Keywords: notary, notary institute, scrivener, notary agreement, notary acts.